

Книга віршів як метажанр

Левчук Юлія Олександрівна, аспірант

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Сучасна теорія літератури стоїть на порозі нових відкриттів. Мається на увазі підхід до аналізу художніх творів з точки зору когнітивістики. «Література як пізнання» або «література як мислення» – саме такі ідеї висуває когнітивне літературознавство. За словами В. Третьякова, «співпраця з когнітивною наукою, безсумнівно, важлива для літературознавства як нова версія міждисциплінарності. [...] когнітивне літературознавство являє собою черговий сцієнтистський проект, мета якого полягає у привнесенні в науку про літературу критеріїв, принципів і понять із негуманітарних, у нашому випадку – природничих, наук» [6, с. 1]. Когнітологія як наука виникла досить недавно на основі вчення про «штучний інтелект», тому когнітивне літературознавство, відповідно, акцентує увагу на способі мислення і світосприйняття конкретного автора, а не на загальних законах літератури, під які повинен підпорядковуватись письменник.

Генологія – чи не найперша із галузей літературознавства, яка починає співпрацювати із когнітивістикою. Ще всередині ХХ ст. американські вчені Р. Веллек і О. Воррен заявляли, що «літературний жанр – це інститут, в тому ж сенсі, в якому є інститутом церква, університет чи держава. Та й існує літературний жанр не так, як тварини чи, скажімо, будівлі, а саме як інститут, як організація. В межах існуючих інститутів можна занепадати, можна і самовиражатися, можна створювати нові інститути, а можна залишатися в старих і при цьому не поділяти вироблених ними норм, можна, зрештою, вступати у нові інститути і реорганізовувати їх» [8, с. 243]. Тобто, дослідники мали на увазі думку, яка тільки тепер, в умовах розвитку когнітивних знань, почала активно розвиватися, – це думка про жанр як свого роду колаж або, іншими словами, система різнорідних компонентів, які тісно пов'язані між

собою, але їх зв'язок не продиктований якимись універсальними законами. Виникає питання, чи кожен літературний твір належить до якогось певного жанру? Очевидно, що так, адже кожен письменник творить у якомусь стилі, а стиль у свою чергу вимагає жанру. Інша справа, як скомпонований цей жанр.

На думку Т. Бовсунівської, «з появою та розвитком когнітивної науки картина жанрів істотно змінюється, оскільки тепер жанрологія здобуває не тільки право на констатацію плинних ознак як істотних в окресленні того чи іншого жанру, а й теоретичне підґрунтя мотивації цих плинних проте часом визначальних ознак» [2, с. 18]. Дослідниця вважає, що витoki когнітивної генології слід шукати у вченнях російських формалістів та теорії гештальту Т. Куна. Саме поняття «гештальт» німецького походження і належить до сфери психоаналізу, а з точки зору теорії літератури означає «цілісний образ, пережитий митцем під час творчого осяяння, функціональна структурна єдність, що з'являється незалежно від мотиваційних чинників, здатна впорядковувати різноманітність окремих явищ, витворювати наочно стійку, інтегровану просторову форму предметів сприйняття» [4, I, с. 224]. Ця теорія допомогла дійти висновку, що поняття літературного жанру досить суб'єктивне.

Відомий російський формаліст М. Бахтін стверджував, що «навіть в найдовільнішій і невимушеній розмові ми відливаємо нашу мову у певних жанрових формах, іноді штампованих і шаблонних, іноді гнучкіших, пластичних і творчих» [1, с. 312-313]. Це означає, що жанрів загалом є безліч, оскільки є багато людей і ситуацій. Це ще раз свідчить про те, що неможливо створити якусь усталену жанрову систему, яка б була універсальною для всіх авторів. На основі концепцій М. Бахтіна було створено поняття «метажанр», який визначають як «позародовий жанр, що охоплює та зумовлює інші жанрові форми» [4, II, 30]. Книга віршів як метажанр – питання майже не досліджене у вітчизняному літературознавстві. Проте за кордоном, зокрема у Росії, цей жанр був розглянутий М. Богомолвим, на праці якого спирається українська дослідниця Н. Колтакова. За її словами, «книга віршів постає цілком

самодостатнім жанром, відмінним від збірки поезій та генетично пов'язаним із ліричним циклом за принципом символічного породження художнього цілого як нарощування смислів першообразу» [3, с. 7]. Крім того, дослідниця стверджує, що книга віршів – жанр, який був лише актуалізований символістами, тобто має значно давніші витoki. Ми у свою чергу спробуємо довести це на прикладі лірики Лесі Українки, зокрема, спираючись на її книгу «Думи і мрії» (1899).

Суб'єкт і сюжет є, безумовно, жанровими домінантами книги віршів у будь-якого автора. Збірка «Думи і мрії» тут не виняток. Цитуючи М. Колтакову, можна було зауважити, що книга віршів і збірка – поняття відмінні. Однак у нашому випадку можна говорити, що ці поняття накладаються, адже відчутна сюжетна цілісність, підкріплена цілісністю характеру ліричного суб'єкта, який від поезії до поезії глибше розкриває грані свого характеру.

Ліричний суб'єкт книги «Думи і мрії» досить специфічний. Це пояснюється тим, що збірка, крім власне поетичних творів, містить такі, що знаходяться на стику усіх трьох родів літератури («Грішниця») або належать драмі («Іфігенія в Тавриді»). В такий спосіб авторці вдалося неординарно розкрити характер ліричного героя, помістивши його, так би мовити, у конфліктну ситуацію, де йому потрібно було відстоювати свої погляди, які різко суперечили поглядам загалом:

Черниці, спогадай: стоїть у вашій книзі:

«Ніхто не має більшої любові,

Як той, хто душу покладе за друзів».

Ну, годі, я скінчила, ти вже знаєш

І як осудиш, то вже знаєш за що» [7, I, с. 138].

Переживання ліричного героя у книзі віршів не можна назвати відверто суб'єктивними. Чимало емоцій є близькими багатьом із нас, наприклад, ностальгія («Іфігенія в Тавриді», «І все-таки до тебе думка лине» та ін.), смуток

від власного безсилля («Слово, чому ти не твердая криця», «Хвилина розпачу» тощо).

Чимало питань викликає той факт, чому Леся Українка вмістила у збірку «Думи і мрії» драматичний твір, за авторським визначенням – драматичну сцену «Іфігенія в Тавриді». Крім того, цей твір входить до поетичного циклу «Кримські відгуки». Очевидно, що для письменниці не було принципово важливим родове розмежування творів. Тут скоріше відіграє важливу роль емоційна єдність творів або їх ідейна цілісність, що дає змогу говорити тут про принцип зібрання, який використовується у когнітивній жанрології на позначення жанрових трансформацій. Тобто, не дивлячись на різноманітність творів у збірці, вони утворюють цілісну картину душі ліричного суб'єкта, ілюструють зміну настроїв і переживань.

Як ми уже згадували, однією із двох жанрових констант книги віршів є сюжет. Проблема сюжету у ліричних творах загалом є складною і багато дослідників говорять про безсюжетний характер поезії. Однак, Ю. Лотман заявляв про те, що «поетичний сюжет претендує бути не розповіддю про одну подію, звичайну в числі інших, а оповіддю про Подію – головну і єдину, про природу ліричного світу. В цьому сенсі поезія ближча до міфу, ніж до роману. [...] Факти життя можуть стати сюжетом поезії, тільки певним чином трансформувались» [5, с. 17].

В аспекті сюжетної єдності книга віршів «Думи і мрії» є яскравим прикладом. Найперше, можна виділити чотири магістральні теми, які взаємопереплітаючись, створюють об'ємну картину життя людини (поета): 1) антиномія дитинства і дорослого життя; 2) національна свобода і гордість; 3) особиста свобода; 4) призначення поета. Для прикладу, здавалося б, такий простий вірш «Як дитиною бувало» із яскравими дитячими мотивами (чомусь в дитинстві всі ми вчили напам'ять тільки перші дві строфи), насправді наділений глибоким філософським підтекстом:

Безпощадній зброї сміху

Я боюся піддаватись,

*І, забувши давню гордість,
Плачу я, щоб не сміятись» [7, I, с. 154].*

Щодо природи ліричного світу в аналізованій книзі віршів, то постійною порою року є «весна», але цій порі ліричний герой більшою мірою не довіряє, боячись, що його надії знову будуть зламані (один із віршів навіть має назву «Весна зимова»). Домінує «ніч» або «вечір», «сильний вітер» і, обов'язково, «зорі» чи хоча б одна «зірниця». Погодьтеся, картина досить специфічна, дещо похмура, холодна, хоча й не позбавлена якихось надій. Серед абстрактних понять найбільш частотними є «муза», «слово», «пісня» або «співи», що супроводжуються «лірою» або «арфою». Серед матеріальних речей ліричний суб'єкт найчастіше береться за «меч» чи загалом якусь «зброю», або ж є закутим у «кайдани». Якщо звернути увагу на поняття особистісні, то найбільш вразливим у ліричного героя, є, звичайно ж, «серце», і все негативне, що тривожить його викликає «сльози». Насамкінець, варто згадати про ще один важливий момент – співрозмовника, яким часто є невидимий і незнаний нами «товариш» чи «товаришка», такий прийом надає книзі віршів діалогічності і риторичного звучання.

Отож, наша студія дає змогу з'ясувати особливості книги віршів як метажанру. Його можливості набагато масштабніші, ніж у вірша чи циклу, адже ми здатні сприймати певну сукупність ліричних творів як художньо цілісний повноцінний твір, що має ліричного героя та інших персонажів, що протистоять йому (тобто чіткіше окреслений конфлікт, а, відповідно, твір є динамічнішим). Крім того, книга «Думи і мрії» Лесі Українки – це яскравий приклад філософського метажанру, оскільки кожен вірш книги є частиною роздумів над сенсом життя, складністю існування, проблемою волі і свободи вибору. Аналізована збірка демонструє складну динаміку думок – від меланхолійних і кволих до неоднозначних, суперечливих, із яскравим відтінком історіософічності. Загалом творчість Лесі Українки – це завжди komponування жанру, а не відтворення якоїсь схеми. Тому, з точки зору когнітивної генології, творчість цієї письменниці є перспективним предметом дослідження.

Список використаних джерел

1. Бахтін М. Висловлювання як одиниця мовленнєвого спілкування / Михайло Бахтін // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / [За ред. Марії Зубрицької]. – Львів : Літопис, 1996. – С. 310-317.
2. Бовсунівська Т. В. Когнітивна жанрологія і поетика : монографія / Т. В. Бовсунівська. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – 180 с.
3. Колтакова Н. Г. Символіко-трагедійна парадигма лірики: поетика книги віршів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.06 «Теорія літератури» / Наталя Геннадіївна Колтакова ; Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2012. – 18 с.
4. Літературознавча енциклопедія : У двох томах / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К. : ВЦ «Академія», 2007.
5. Лотман Ю. Аналіз поетического текста [Електронний ресурс] : Библиотека Гумер – литературоведение. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Literat/Lotm/index.php
6. Третьяков В. Когнитивная наука о литературе [Електронний ресурс] : Рец. на кн.: Лозинская Е.В. Литература как мышление: когнитивное литературоведение на рубеже ХХ—ХХІ веков. М., 2007. – 160 с. – Режим доступу : www.litsnab.ru/literature/722
7. Українка Леся. Зібрання творів у дванадцяти томах / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1975–1979.
8. Уэллек Р. Теория литературы / Р. Уэллек, О. Уоррен ; [пер. с англ. А. Зверева, В. Харитоновна, И. Ильина]. – М. : «Прогресс», 1978. – 328 с.